

Kamila Pawełczyk-Dura

Archiwum Państwowe w Łodzi

State Archives in Lodz

 <https://orcid.org/0000-0002-3615-8120>

IZBA SKARBOWA KALISKA – DZIEJE AKTOTWÓRCY I ZAWARTOŚĆ ZESPOŁU ARCHIWALNEGO

SUMMARY

Tax Chamber of Kalisz – history of the filer and contents of the archival ensemble

The following paper presents the Tax Chamber of Kalisz in an archival perspective appropriate to the methodology of compiling assemblies held in state archives. It focuses on two aspects. Firstly, article presents the history of the creator of the archival fond, i.e. the history of its establishment, the scope of its activity and the organisational structure of the office, pointing to the historical turning points in the functioning of the tax administration bodies in the Kingdom of Poland. Secondly, it presents an analysis of the contents of the preserved documentation with commentary addressed to a potential researcher of socio-economic history.

KEYWORDS: the State Archive in Łódź, the Tax Chamber of Kalisz, the tax administration, Kingdom of Poland

STRESZCZENIE

Tekst prezentuje Izbę Skarbową Kaliską w ujęciu archiwalnym, właściwym dla metodyki opracowania zespołów przechowywanych w archiwach państwowych. Skupiono się na dwóch aspektach. Po pierwsze, przybliżono dzieje twórcy zespołu, a więc historię powstania, zakres działalności oraz strukturę organizacyjną urzędu, wskazując na historyczne momenty

przełomowe funkcjonowania organów administracji skarbowej w Królestwie Polskim. Po drugie, dokonano analizy zawartości zachowanej dokumentacji, opatrzonej komentarzem skierowanym do potencjalnego badacza historii społeczno-gospodarczej.

SŁOWA KLUCZOWE: Izba Skarbowa Kaliska, Archiwum Państwowe w Łodzi, administracja skarbowa, Królestwo Polskie

Likwidacja odrębności Królestwa Polskiego po upadku powstania styczniowego przyniosła unifikację prawną i organizacyjną z Imperium Rosyjskim¹. W ramach reperkusji popowstaniowych wprowadzono rosyjski system kancelaryjny, język urzędowy, urzędy centralne i analogiczne kompetencje administracji terenowej. Działania zmierzające do ograniczenia samodzielności administracji finansowej wprowadzano stopniowo, nierzadko z uwzględnieniem etapu przejściowego w postaci tymczasowych struktur i przepisów. Pozwalało to na przeprowadzenie procesu reformatorskiego najpierw w Imperium, a następnie na przeszczepienie go w wypracowanej formie na grunt Królestwa Polskiego. Nie bez znaczenia pozostawała dbałość o odpowiednie zabezpieczenie funkcjonowania sektora finansów i ściąganych dochodów, stanowiących podstawę istnienia unifikującego się organizmu państwowego.

Ukaz z 28 marca (9 kwietnia) 1867 r. zniósł Komisję Rządową Przychodów i Skarbu². Sprawy dotyczące kas skarbowych, podatków, długów publicznych, Banku Polskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim skoncentrowano w Ministerstwie Finansów (*Министерство финансов Российской империи*), zaś czynności prawne związane z zarządaniem skarbem, głównie z administrowaniem lokalnymi organami zarządu finansowego, przygotowywaniem budżetu i obsługą długu oraz gospodarowaniem dobrami i lasami rządowymi prowadzono w Wydziale do spraw Finansów Królestwa Polskiego (*Отдел по финансам Царства Польского*).

Wprowadzenie rosyjskiej administracji terenowej finansów i skarbu w guberniach warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej nastąpiło na mocy ukazu z 26 marca (7 kwietnia) 1869 r. poprzez implementację reformy podjętej w Imperium Rosyjskim w 1866 r. Utworzone izby skarbowe (*казенные палаты*) rozpoczęły

¹ Vide szerzej: G. Smyk, *Likwidacja odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Zamojskie Studia i Materiały” 1999, z. 2, s. 189–212; A. Korbowicz, W. Witkowski, *Ustrój i prawo na ziemiach polskich. Od rozbiorów do odzyskania niepodległości*, Lublin 1994, s. 79.

² Zwolana dekretem w 1816 r. i odpowiedzialna m.in. za wprowadzanie praw i ustaw skarbowych, zarządzanie finansami, kreowanie polityki kadrowej urzędów skarbowych. Vide szerzej: M. Osiecka, *System kancelaryjny i archiwalny komisji rządowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1867*, Warszawa 2014, s. 46–52 [praca doktorska]; H. Radziszewski, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskiem. Tom 2: 1831–1867*, Warszawa 1908.

w działalność w Królestwie Polskim 1 lipca 1869 r.³ Przejęły one zakres czynności realizowanych dotychczas przez wydziały: skarbowy, dóbr i lasów państwowych oraz częściowo prawny rządów gubernialnych, obejmujący naliczanie i kontrolę wpływów z podatków i opłat, planowanie dochodów i ich wydatkowanie, zarządzanie rachunkowością i sprawozdawczością, regulację opłat od spadków, egzekwowanie należności przy sprzedaży drogą licytacji dóbr prywatnych, rewizję terminowości spłat pożyczek skarbowych zabezpieczonych na nieruchomościach, nadzór nad propinacją na gruntach chłopskich oraz kuratelę nad wykonaniem przepisów o handlu i przemyśle⁴. Jako organy administracji finansowej na szczeblu guberni izby nadzorowały personel urzędniczy i działalność powiatowych kas skarbowych⁵. Czuwały nad wpływem funduszy Banku Polskiego (od 1 stycznia 1886 r. – Kantor Warszawski Rosyjskiego Banku Państwa) i zarządzały wypłaty na jego rachunek. W podległych kasach nadzorowały także wpływy i wydatki funduszy emerytalnych i instytucji ubezpieczeń⁶. Od 1879 r. scedowano na nie prawo wydawania zapomóg żołnierzom niższych stopni wojskowych⁷. W kompetencjach izb skarbowych do 1880 r. znajdowały się sprawy leśne. Utworzenie w 1885 r. z okręgowych urzędów leśnych zarządów dóbr państwowych spowodowało całkowite przeniesienie czynności i akt izb skarbowych z zakresu administracji dóbr i lasów państwowych. Gubernia kaliska weszła w skład Zarządu Dóbr Państwowych w Warszawie, który obejmował także gubernie piotrkowską, płocką i warszawską⁸. W gestii Ministerstwa Finansów i izb skarbowych pozostawiono sprawy kapitałów i opłat rocznych, propinacji na gruntach włościańskich w dobrach rządowych, prywatnych, instytucyjnych i majorackich, osad karczemnych, świadczeń emerytalnych oraz zarządzania dochodami od kapitałów i opłat pieniężnych.

³ Дневникъ Законовъ. Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 69, s. 203–215.

⁴ Rządy gubernialne zachowały kompetencje w zakresie bezpośredniego nadzoru nad czynnościami zarządów powiatowych w ściąganiu podatków i zaległości podatkowych, regulowania obowiązkowych wpłat z tytułu składek emerytalnych i ubezpieczeniowych, rozstrzygania wymienionych spraw w przypadkach przekraczających kompetencje zarządów powiatowych oraz zakończenia spraw rachunkowych kas skarbowych rozpoczętych przed 1867 r. *Vide* K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, t. 2, Lublin 2016, s. 25. Interesującą analizę systemu podatkowego w okresie 1867–1869 przedstawił J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przegląd Historyczny” 1998, z. 2, s. 237–238.

⁵ Дневникъ Законовъ. Dziennik Praw Królestwa Polskiego..., s. 203–205.

⁶ R. Ślusarska, *Organizacja administracji skarbowej w zaborze rosyjskim w latach 1869–1915*, „Państwo i Społeczeństwo”, R. V, 2005, nr 4, s. 114.

⁷ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *op. cit.*, s. 28.

⁸ H. Kisielówna, *Akta Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu*, „Archeion” 1962, t. 36, s. 87. *Vide* też: eadem, *Zarząd Dóbr Państwowych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Przyczynek źródłowy do dziejów małych miast guberni radomskiej*, [w:] *Społeczności małomiasteczkowe w regionie świętokrzyskim (XIX–XX w.)*, red. R. Kołodziejczyk i M.B. Markowski, Kielce 1999, s. 49–59.

Wreszcie na mocy ukazu z 30 kwietnia (13 maja) 1885 r. w izbach skarbowych, w miejsce dotychczasowych urzędników do nadzoru nad wykonaniem przepisów o handlu i przemyśle, utworzono stanowiska inspektorów podatkowych⁹.

Na czele Izby Skarbowej Kaliskiej stał zarządzający (*управляющий*), mianowany na wniosek Ministra Finansów. Zakres jego kompetencji służbowych obejmował zarządzanie i kontrolę personelu administracyjnego izby i podległych jej urzędów, nadzór nad prawidłowym biegiem spraw skarbowych pod względem zgodności z interesem państwa i przepisami oraz prowadzenie sprawozdawczości dla ministra. Funkcję tę w Kaliszu sprawowali rosyjscy nominaci w osobach Aleksandra Aleksandrowicza Ebelinga (1869–1875)¹⁰, Aleksandra Nikołajewicza Bazilewskiego (1875–1880)¹¹, Nikołaja Gustawowicza Stefana (1880–1898)¹², Witalija Dmitriewicza Morozowa (1898–1913)¹³ oraz Gieorgija Nikołajewicza Nosowicza (1914–1915)¹⁴.

W strukturze urzędu funkcjonowały wydziały, którymi kierowali naczelnicy. Odpowiadali oni za pracę wydziału i dzielili pisma między referaty. Podlegali im pomocnicy kierowników referatów, buchalterzy i ich pomocnicy¹⁵. Do załatwiania spraw związanych z dobrami i lasami rządowymi utworzono tymczasowe wydziały dóbr rządowych, zatrudniające komisarzy, adiunktów i rewizorów, a także mierniczego i geometrę. Po reorganizacji wprowadzonej ukazem z 30 maja (11 czerwca) 1878 r. wydziały oznaczono bieżącą numeracją od I do III¹⁶. Dzieliły się one na referaty, których liczba i zakres kompetencji ulegały zmianom. W 1914 r. Wydział I Dóbr Rządowych (*Отделение I Государственных Имуществ*) obejmował Referat 1. prowadzący sprawy związane z funduszem emerytalnym, egzekwowaniem opłat od kapitałów zapisanych na rzecz kościoła rzymskokatolickiego a zabezpieczonych na majątkach ziemskich, gromadzeniem zarządzeń i okólników Izby. Referat 2. rozliczał zasiłki i pensje dla urzędników administracji skarbowej, dochody od kapitałów na rzecz instytucji kościelnych, zaś Referat 3. obsługiwał biurokrację dzierżaw propinacji w majątkach rządowych, prywatnych i majorackich.

⁹ Сборникъ Законовъ: Узаконенія и распоряженія правительства, относящіяся до губерній Царства Польскаго, состоявшіяся по прекращеніи въ 1871 году официальнаго изданія Дневника Законовъ Царства Польскаго. Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, zebrał S. Godlewski, 1886, t. 28, s. 51–57.

¹⁰ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *op. cit.*, s. 247–249.

¹¹ *Ibidem*, s. 236–238.

¹² *Ibidem*, s. 325–327.

¹³ *Ibidem*, s. 289–291.

¹⁴ *Ibidem*, s. 294–295.

¹⁵ Дневникъ Законовъ. Dziennik Praw Królestwa Polskiego..., s. 221–223.

¹⁶ Собрание узаконеній и распоряженій Правительства, издаваемое при Правительствующемъ Сенатѣ, 1878, No 144, poz. 567, s. 820–828.

Wydział II Podatków i Opłat (*Отделение II Податей и Сборов*) w Referacie 1. rozliczał podatek gruntowy, w Referacie 2. ściągał opłaty spadkowe, w Referacie 3. regulował wysokość podatku gruntowego od osad włościańskich, w Referacie 4. pobierał podatki przemysłowy i mieszkaniowy, a także opłaty od kotłów, a w Referacie 5. normował zmiany w podatku podymnym. Wydział III Kas Skarbowych (*Отделение III Казначейств*) gromadził zarządzenia i okólniki przesyłane do wiadomości i wykonania oraz zarządzenia wydawane przez Izbę i dzielił się na trzy komórki organizacyjne, zakresu kompetencji których nie udało się ustalić¹⁷. Osobno funkcjonowała kancelaria, która załatwiała sprawy bieżące, prowadziła korespondencję z władzami zwierzchnimi oraz z instytucjami podległymi lub współpracującymi. W skład izby wchodził ponadto urzędnicy do szczególnych poruczeń i nadzorujący wykonywanie przepisów o handlu i przemyśle¹⁸.

Funkcjonowanie instytucjonalne Izby Skarbowej Kaliskiej przerwał wybuch I wojny światowej. Dokumentację i personel urzędu w 1914 r. ewakuowano do Rosji. Prawdopodobnie nie kontynuowała ona dalej swej działalności w okresie pierwszowojennym. Organy skarbowe Imperium Rosyjskiego zlikwidowano 1 maja 1918 r. na mocy rozporządzenia Komisarza Ludowego Finansów¹⁹.

Losy archiwaliów po odzyskaniu przez Polskę niepodległości naznaczone zostały licznymi peregrynacjami. Po rewindykacji w 1924 r. przekazano je Archiwum Skarbowemu w Warszawie. W 1926 r. włączono je do zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu. Po II wojnie światowej archiwalia władz byłej guberni kaliskiej przekazano do Archiwum Głównego Akt Dawnych, a w 1956 r. zostały one przejęte przez Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (od 1984 r. Archiwum Państwowe w Łodzi). Pozostałość aktową działalności Izby Skarbowej Kaliskiej z lat [1833–1868] 1869–1918 stanowi w sumie 2698 jednostek archiwalnych o rozmiarze fizycznym 21,74 metra bieżącego akt²⁰. W trakcie opracowania zespołu archiwalnego odtworzono schemat organizacyjny twórcy z podziałem na wydziały. Zachowane archiwalia zgrupowano zatem w czterech seriach.

Serię 1. Kancelaria²¹ stanowią akta przebiegu służby urzędników Izby, powiatowych kas skarbowych i urzędów leśnych guberni kaliskiej. Na posyty składają się standardowe formularze przebiegu służby urzędniczej oraz korespondencja o mianowaniu, awansowaniu, uposażaniu i urlopowaniu pracowników administracji

¹⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Izba Skarbowa Kaliska, sygn. 675.

¹⁸ Дневникъ Законовъ. Dziennik Praw Królestwa Polskiego..., s. 203.

¹⁹ A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015, s. 73.

²⁰ Analogiczny zespół archiwalny – Izba Skarbowa Piotrkowska z lat [1816–1868] 1869–1918 – liczy 19 099 j.a., 163,68 m.b.

²¹ APŁ, Izba Skarbowa Kaliska, sygn. 1-664.

finansowej guberni. Niekiedy załączano dyplomy ukończenia szkoły, zaświadczenia lekarskie, wypisy z aktów stanu cywilnego. Wymienione ankiety personalne przebiegały charakter tabelaryczny. W piętnastu rubrykach podawano informacje o: (1) randze, imieniu, imieniu ojcowskim, nazwisku, wieku, wyznaniu, wyróżnieniach i uposażeniu, (2) statusie społecznym, (3–4) posiadanym majątku własnym lub rodziców, (5–6) majątku małżonki, (7) zakończeniu kształcenia, wstąpieniu na służbę państwową, miejscu zatrudnienia, stanowisku pracy, orderach i odznaczeniach, toczących się sprawach sądowych, (8–9) datach rocznych i dziennych powyższych wydarzeń, (10) powinności wojskowej, (11) zasądzonych grzywnach i wyrokach sądowych, (12) wykorzystanych urlopach, (13) odprawach, (14) stanie cywilnym, (15) ewentualnych uwagach. Akta personalne zarchiwizowane w zespołach Izba Skarbowa Kaliska i Rząd Gubernialny Kaliski²² dzięki swej bogatej zawartości umożliwiają prowadzenie badań masowych nad elementem urzędniczym Kalisza i miast powiatowych guberni kaliskiej.

W ramach serii 1. wyróżniono podserię 1.1²³, zawierającą pomoce kancelaryjno-archiwalne, w tym dzienniki korespondencji wpływającej i wypływającej, ich rejestry, spisy akt oraz księgę uchwał prezydium Izby Skarbowej Kaliskiej za 1914 r.

Seria 2. Wydział I Dóbr Rządowych²⁴ to przede wszystkim sprawy kapitałów zabezpieczonych na dobrach ziemskich, zapisanych przez osoby fizyczne na rzecz kościołów, klasztorów i parafii rzymskokatolickich. Jak wynika z zachowanego materiału, w latach 1869–1878 kaliskie organy skarbowe przystąpiły do wyliczania wspólnocie katolickiej kapitałów poduchownych i egzekwowania zapłaty zaległości z tego tytułu. Regulacja skarbowa funduszy poduchownych majątków guberni kaliskiej zawiera rozliczenia finansowe, wyciągi z wykazów hipotecznych, raporty naczelników powiatów, podania właścicieli majątków o przeliczenie kapitałów poduchownych, starania o pożyczkę Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i notatki o umorzeniu postępowania w sprawie regulacji kapitałów poduchownych. Część archiwaliów stanowią akta majątków sprzedawanych na drodze licytacji publicznej, obciążonych legatami na rzecz kościoła. Jako załączniki pojawiają się wówczas drukowane obwieszczenia o licytacji z danymi szczegółowymi dotyczącymi wielkości majątku, wzniesionych zabudowaniach i inwentarzu ruchomym.

W okresie 1880–1890 dominują sprawy dzierżawy propinacji na gruntach włościańskich. To cenne źródło wiedzy o dzierżawcach, wysokości płaconych przez nich czynszów i samych osadach karczemnych, w odniesieniu do któ-

²² *Ibidem*, Rząd Gubernialny Kaliski, Wydział Administracyjny, sygn. 1-2279j.

²³ *Ibidem*, Izba Skarbowa Kaliska, sygn. 665–690.

²⁴ *Ibidem*, sygn. 691–1252.

rych zachowały się plany orientacyjne nieruchomości. Osobne pozycje inwentarzowe stanowią akta wypłat 5% od wynagrodzenia z opłat propinacyjnych oraz wykreslenia z propinacji karczm dworskich.

W ramach analizowanej serii archiwaliów wymienić należy także rozporządzenia i okólniki władz zwierzchnich, zarządzenia wydawane przez Izbę Skarbową Kaliską, listy płacy urzędników administracji skarbowej, pobieranie składek na rzecz funduszu emerytalnego, wiadomości o majątku Izby i kas skarbowych, udzielanie zapomóg rezerwistom, wiadomości o pożyczkach państwowych ciążyących na majątkach. Interesującą grupę stanowią ponadto poszyty rejestrujące przekazanie wyższym urzędnikom rosyjskim nadziałów ziemi z protokołami ogłoszenia nadania, wykazami zasiewów, zabudowań, dróg, mostów, rowów i drzew, rejestrami klasyfikacyjno-pomiarowymi, opisami granic i planami sytuacyjnymi.

W serii 3. Wydział II Podatków i Opłat²⁵ zarejestrowano głównie zmiany w wysokości kwot podatków gruntowych i podymnych, wyliczanych odrębnie dla gruntów dworskich i włościańskich. Nowe regulacje skarbowe w zakresie podatku gruntowego wprowadzono w związku ze sprzedażą i podziałem majątków dworskich oraz lasów należących do dworu, jak też z ponownym opomiarowaniem i nabywaniem ziemi przez włościan. Transakcje te skutkowały zmniejszeniem lub zwiększeniem wymiaru zobowiązań podatkowych właścicieli ziemi. Wartość podatku podymnego dworskiego była natomiast uzależniona od liczby zabudowań wchodzących w skład majątku nieruchomego dworu, a wzniesienie nowych budynków, wyburzenie starych itp. niosły za sobą zmiany w jego wielkości. Podatek podymny włościański rozliczano w oparciu o wielkość osady, przy czym zaszeregowanie następowało do jednej z trzech grup – do 3 morgów, do 15 morgów i powyżej 15 morgów.

Postępowanie administracyjne regulacji skarbowej podatków gruntowego i podymnego prowadzono w oparciu o pisemne podanie płatników, do którego często załącznikami były rejestry pomiarowe, rejestry klasyfikacyjne, wyciągi hipoteczne, wykazy zabudowań, umowy sprzedaży gruntów, likwidacji serwitutów, parcelacji majątków i inne. Zachowały się poszyty dotyczące następujących majątków²⁶:

²⁵ *Ibidem*, sygn. 1253–2466.

²⁶ Nazwy miejscowości, w oryginale zapisane w cyrylicy okresu wytworzenia materiałów archiwalnych, podano według nazewnictwa zaczerpniętego z: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1914, t. 1–15; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, red. T. Bystrzycki, Przemyśl–Warszawa 1933; *Przewodnik po Królestwie Polskiem na podstawie najnowszych źródeł opracowany przez Ant. Bobińskiego i J.M. Bazewicza, zawierający: spis alfabetyczny: miast, osad, wsi, kolonii, folwarków i wszelkich miejscowości, jakkolwiek nazwę noszących, znajdujących się w 10 guberniach Królestwa Polskiego, ze wskazaniem gubernii, powiatu, gminy, parafii, sądów pokoju i gminnego, poczty, telegrafu, stacyi*

1. Powiat kaliski

Bałdoń B gminy Żydów, Blizanów gminy Brudzew, Blizanówek gminy Brudzew, Bogdanów gminy Koźminek, Bogucice gminy Pamięcin, Borek gminy Żydów, Borków Poduchowny gminy Zborów, Brończyn gminy Błaszki, Brzeziny gminy Ostrów Kaliski, Chełmce gminy Żydów, Chlewo gminy Staw, Chmielnik gminy Tyniec, Chojno gminy Iwanowice, Czajków gminy Tyniec, Czaszki gminy Kalisz, Długa Wieś gminy Zbiersk, Dobrzec Mały gminy Kalisz, Gać Kaliska gminy Koźminek, Gać Warcka gminy Staw, Garzew gminy Zborów, Giżyce gminy Ostrów Kaliski, Główny gminy Błaszki, Gostynie gminy Ceków, Góry-Zmyślanka gminy Ceków, Grodzisk (Grodzisko) gminy Brudzew, Guzdek Dwór gminy Iwanowice, Janków gminy Zborów, Juników (Janików) A gminy Marchwacz, Kakawa gminy Godziesze, Kamienna gminy Błaszki, Kamień gminy Kamień, Kąpie (Kępie) gminy Godziesze, Kobierno gminy Kamień, Kobylarka gminy Iwanowice, Kokanin gminy Tyniec, Kołdów gminy Staw, Kornelin gminy Iwanowice, Kosmów gminy Ceków, Kościelec gminy Kościelec, Kościelna Wieś gminy Kalisz, Koźlątków gminy Kamień, Kuczewola gminy Iwanowice, Kurzybród gminy Iwanowice, Kwasków gminy Błaszki, Lipie gminy Brudzew, Marcjanów gminy Iwanowice, Mroczi Małe gminy Staw, Mroczi Wielkie gminy Staw, Niemiecka Wieś gminy Iwanowice, Nosków gminy Żydów, Olesiec gminy Chocz, Oszczeklin gminy Marchwacz, Pamiątków gminy Iwanowice, Pawłówek gminy Tyniec, Piątek gminy Piątek, Piątek Wielki gminy Brudzew, Piegonisko gminy Iwanowice, Piekart gminy Kalisz, Podział gminy Godziesze, Poklęków gminy Pamięcin, Poroże Nowe gminy Ceków, Pólko B gminy Tyniec, Pruszków C gminy Pamięcin, Przedzeń gminy Kamień, Przespolew Kościelny gminy Ceków, Przystajnia gminy Godziesze, Raclawice gminy Ostrów Kaliski, Rajsco gminy Marchwacz, Romanów gminy Iwanowice, Rożdżały gminy Kamień, Rychnów gminy Pamięcin, Sędzimirowice gminy Staw, Skalmierz gminy Staw, Skarszew gminy Tyniec, Sobiesęki A, B, C gminy Iwanowice, Stobno gminy Żydów, Stojanów gminy Staw, Stożków gminy Błaszki, Szadek gminy Kamień, Szadek gminy Pamięcin, Szczypiorno gminy Żydów, Szczytniki gminy Iwanowice, Tólko (Tólka) Majerowszczyzna gminy Ceków, Trzebienie Nowe gminy Koźminek, Tuwalczew gminy Błaszki, Tykadłów gminy Zborów, Tymieniec Kąty gminy Marchwacz, Tyniec gminy Tyniec, Tyniec Rządowy gminy Tyniec, Wiesiołki / Wesołki gminy Chocz, Wilkszyce gminy Staw, Witoldów gminy Zborów, Witoldów lub Piekło gminy Zborów, Włodzimierzów gminy Iwanowice, Wola Droszewska gminy Godziesze, Wójcice Wielkie gminy Błaszki,

kolejowej z odległościami; oraz informujący o podziale kraju pod względem administracyjnym, kościelnym i sądowym, o zakładach naukowych, przemyśle i t. d. w 2-ch tomach. Z dodaniem wielkiej mapy ściennej gubernji Królestwa Polskiego, t. 1-2, Warszawa 1901-1902.

Wójcinek gminy Staw, Wrześnica gminy Pamięcin, Zagorzyn gminy Pamięcin, Zagorzynek gminy Żydów, Zajączki gminy Ostrów Kaliski, Zbiersk gminy Zbiersk, Zborów gminy Zborów.

2. Powiat kolski

Błenna gminy Izbica, Bogdałów gminy Brudzew, Bogusławice gminy Lubotyń, Borysławice Kościelne gminy Krzykosy, Bronisławów gminy Drzewce, Brudzew B lub Wiktorów gminy Brudzew, Brudzyń gminy Brudzew, Budziszław Kolski gminy Budziszław, Dąbrowice gminy Kościelec, Drzewce gminy Drzewce, Galewo (Galew) gminy Brudzew, Głębokie gminy Drzewce, Halin gminy Brudzew, Hilarów gminy Drzewce, Izbica gminy Izbica, Komorowo gminy Izbica, Korzecznik gminy Izbica, Krzewata gminy Drzewce, Krzykosy gminy Krzykosy, Leszcze gminy Kłodawa, Lipiny gminy Sompolno, Lubstów gminy Sompolno, Łęka gminy Kościelec, Łubianka gminy Drzewce, Paprocin gminy Sompolno, Perłowo A i B gminy Lubotyń, Perłowo gminy Lubotyń, Police Ruskowskie gminy Kościelec, Polonisz gminy Lubotyń, Ponętów Dolny, Radoszewice gminy Lubotyń, Szczerkowo A gminy Sompolno, Szczkówek gminy Izbica, Wiszczelice gminy Izbica, Zabłocie gminy Lubotyń.

3. Powiat koniński

Biskupice gminy Rzgów, Brzeźno gminy Brzeźno, Czyzew gminy Dąbroszyn, Goraninek gminy Sławoszewek, Grabowa gminy Dąbroszyn, Jaroszewice Grodzieckie, Kawnice gminy Golina, Kiszewy gminy Tuliszków, Krągola gminy Stare Miasto, Krzymów gminy Brzeźno, Radolino gminy Golina, Ratyń gminy Golina, Russocice gminy Władysławów, Siąszyce gminy Dąbroszyn, Sławsk gminy Rzgów, Stara Wieś Rychwalska gminy Dąbroszyn, Tuliszków gminy Tuliszków, Wróblina gminy Tuliszków.

4. Powiat łączycki

Balków gminy Balków, Ciężków gminy Poddębice, Gawrony gminy Topola, Grabów gminy Grabów, Janowice gminy Balków, Jarochów gminy Mazew, Leźnica Wielka gminy Tkaczew, Łubnica gminy Piątek, Małachowice gminy Rogóźno (Rogoźno), Nędzrzew gminy Witonia, Odechów gminy Mazew, Opiesin gminy Mazew, Pelczyska gminy Gostków, Podział gminy Gostków, Potrzasków gminy Mazew, Powodów gminy Gostków, Rogaszyn gminy Balków, Rogóźno (Rogoźno) gminy Rogóźno (Rogoźno), Sokolniki gminy Leśmierz, Tobolice gminy Dalików, Topola Kątowa gminy Tkaczew, Uwielinek gminy Witonia, Wargawa Młoda gminy Witonia, Węglewice gminy Witonia, Wola Niedźwiedzia gminy Gostków.

5. Powiat sieradzki

Antonin gminy Majaczewice, Bliźniew gminy Wróblew, Boczki gminy Szadek, Broszki A gminy Złoczew, Brzeźnio gminy Brzeźnio, Burzenin gminy Majaczewice, Charchów Pański gminy Wierzchy, Charłupia Wielka gminy Wróblew, Chojne gminy Bogumiłów, Dionizów gminy Zduńska Wola, Dzierżazna Rządowa gminy Dzierżazna, Grabowiec gminy Męka, Grądy gminy Męka, Grądy-Błonie gminy Męka, Iwonie B gminy Wierzchy, Jeżów gminy Krokocice, Kłoniszew gminy Krokocice, Knapy gminy Klonowa, Krobanów gminy Zduńska Wola, Krokocka Wola gminy Krokocice, Nieczuj gminy Majaczewice, Niemojew gminy Klonowa, Osmolin gminy Zduńska Wola, Podłężyce gminy Męka, Polesie Podłęskie gminy Męka, Pudłów gminy Wierzchy, Pudłów Nowy nr 2 gminy Wierzchy, Pyszków gminy Barzew, Sadokrzyce gminy Wróblew, Stolec A i B gminy Złoczew, Strzałki gminy Majaczewice, Suchoczasy A i B gminy Zduńska Wola, Suchorzyn-Dybów gminy Wierzchy, Wcisłe gminy Gruszczyce, Włocin gminy Gruszczyce, Włyn gminy Dzierżazna, Wola Będkowska gminy Barzew, Wola Dzierlińska gminy Charłupia Mała, Wola Łobudzka gminy Krokocice, Wróblew gminy Wróblew, Złoczew gminy Złoczew.

6. Powiat słupecki

Andrzejewo gminy Ostrowite, Białobrzeg gminy Dłusk, Budziszław Górny gminy Kleczew, Drzewce gminy Oleśnica, Giwartów (Giewartów) gminy Ostrowite, Kazimierz gminy Kazimierz, Kochowo gminy Młodojewo, Kopydłów, Kossewo (Kosewo) gminy Ostrowite, Mieczownica gminy Ostrowite, Młodojewo gminy Młodojewo, Napruszewo gminy Ostrowite, Przyjma gminy Kazimierz, Szetlewek gminy Trąbczyn, Szymanowice gminy Szymanowice, Szyszłowo gminy Młodojewo, Tarnowa gminy Dłusk, Trąbczyn gminy Trąbczyn.

7. Powiat turecki

Annopol gminy Strzałków, Chocim gminy Tokary, Chorzepin gminy Zelgoszcz, Grabieniec C gminy Piętno, Jakubka gminy Wichertów, Kaczki Średnie gminy Kowale Pańskie, Kaznów gminy Zelgoszcz, Kowale Pańskie gminy Kowale Pańskie, Lipicze B gminy Tokary, Marcjanów gminy Skarzyn (Skarżyn), Miłaczew gminy Skarzyn (Skarżyn), Muchlin gminy Muchlin, Parski gminy Wola Świniecka, Pągów gminy Zelgoszcz, Podgórzyce (Podgórze) gminy Zelgoszcz, Poniatów gminy Goszczanów, Psary Mostowe vel Rzadkowice gminy Wichertów, Roźniatów II gminy Skotniki, Rzymisko gminy Ostrów Warcki, Saków gminy Wola Świniecka, Skarzyn (Skarżyn) gminy Skarzyn (Skarżyn), Skotniki gminy Skotniki, Słomów Górny gminy Wichertów, Słomów Kościelny gminy Wichertów, Socha gminy

Grzybki, Strachanów gminy Ostrów Warcki, Strzałków gminy Strzałków, Sulmów gminy Goszczanów, Sulmówek gminy Goszczanów, Sokołów gminy Goszczanów, Waclawów gminy Goszczanów, Władysławów gminy Niewiesz, Wola Tłomakowa gminy Goszczanów, Wroniawy gminy Goszczanów, Wrząca gminy Piętno, Zagórki A gminy Luboła, Zbylczycy gminy Zelgoszcz.

8. Powiat wieluński

Brutus gminy Kielczygłów, Bugaj-Laski gminy Radoszewice, Chotów gminy Mokrsko, Dobrosław gminy Lututów, Dylew (Dylów) Szlachecki, Dymki gminy Lututów, Dietrzkowice gminy Dietrzkowice, Galewice gminy Galewice, Gaszyn Olszyna B gminy Kurów, Janów gminy Skrzywno, Jodłowiec gminy Starzenice, Julianpol gminy Rudniki, Kamionka, Kopiec gminy Naramice, Kraszkowice-Dąbrowa, Kuźnica Grabowska, Lipnik gminy Radoszewice, Lututów gminy Lututów, Makowszczyzna gminy Dietrzkowice, Mątewki gminy Mokrsko, Młynisko gminy Naramice, Nowa Wieś gminy Radoszewice, Osiaków gminy Radoszewice, Parcice gminy Czastary, Raczyn gminy Wydrzyn, Rudlice cz. II gminy Skrzywno, Rudniki A gminy Rudniki, Skrzywnki gminy Skrzywnki, Słupsko-Brzeziny gminy Mokrsko, Strobin gminy Konopnica, Teklin (Teklina) gminy Wydrzyn, Żdźary gminy Bolesławiec.

Jak zauważono, wśród przyporządkowanych do serii 3. materiałów archiwaliów przeważają akta jednostkowe, dotyczące konkretnych majątków. Posyty o charakterze ogólnym stanowią zaledwie kilka jednostek archiwalnych. Ujęto w nich przykładowo zestawienie wysokości podatków, opłat skarbowych i powinności w naturze w majątkach, osadach i folwarkach guberni kaliskiej²⁷. Celem egzemplifikacji podano obszar gruntu w morgach oraz wysokość pobieranych podatków dla jednej wsi i dwóch majątków z każdej gminy. Dokonano charakterystyki gospodarczej powiatów, wskazując w załączonych ankietach-odpowiedziach źródło utrzymania ludności wiejskiej, możliwości zarobkowania, czynniki wpływające na sytuację ludności wiejskiej, ceny najmu do sezonowych robót rolnych, a nawet zwrócono uwagę na migrację zarobkową poza Królestwo Polskie. Nie bez znaczenia dla badań naukowych jest także zawarta w nich statystyka gospodarki rolnej w powiatach guberni kaliskiej w 1898 r.²⁸

Akta Izby Skarbowej Kaliskiej jedynie szcątkowo rejestrują egzekucję skarbową podatku przemysłowego. Brak źródeł częściowo rekompensują przechowywane w zespole archiwalnym wiadomości statystyczne za 1904 r.²⁹ o zaległościach

²⁷ *Ibidem*, sygn. 1803.

²⁸ *Ibidem*, sygn. 1373, 1375.

²⁹ *Ibidem*, sygn. 1807.

i długach wpisanych do ksiąg Izby i kas skarbowych, o ilości skarg w sprawie obłożenia podatkiem przemysłowym i o wydanych świadectwach przemysłowych. Wyszczególniono wszystkie przedsiębiorstwa przemysłowe zarejestrowane w guberni kaliskiej w schemacie: nazwisko właściciela, rodzaj przedsiębiorstwa i siedziba. W niewielkim stopniu zachowały się ponadto sprawy regulacji skarbowych spadków po zmarłych.

Dopełnieniem wymienionych archiwaliów są księgi podatkowe, usystematyzowane w podserii 3.1.³⁰. Rejestry opłacanych podatków gruntowych mają w większości charakter ogólny, a ich wartość badawcza ogranicza się jedynie do wartości wpłaconych sum i wyliczonych zaległości dla powiatów guberni kaliskiej. Na zasadzie zestawień liczbowych prowadzono także wolumeny przychodów, wydatków i sum pozostałych ze sprzedaży świadectw handlowych i przemysłowych przedsiębiorstw prywatnym oraz egzekucji i grzywien zasadniczego podatku przemysłowego. Do bogatszych poznawczo należą księgi podatku gruntowego miast (np. Kalisza, Koła, Słupcy, Dąbia, Ozorkowa, Zduńskiej Woli), zawierające nazwiska mieszkańców i ilość ziemi podlegającej opodatkowaniu, a także zachowane jedynie dla 1914 r. wykazy płatników podatku mieszkaniowego. Księgi podatków gruntowego i podymnego, założone dla wsi i ułożone według gmin, pozwalają na analizę porównawczą wielkości gruntów rolnych i wysokości obciążeń skarbowych, a tym samym na szerszy ogląd polityki fiskalnej państwa. Cenne źródło stanowią wreszcie wykazy zmian w wysokości podatków gruntowych we wsiach guberni kaliskiej w latach 1905–1914³¹ oraz zestawienia zmian w wysokości podatków od nieruchomości miejskich za lata 1906–1908³².

W terenie izbom skarbowym podlegały organy wykonawcze – kasy skarbowe. W każdej guberni funkcjonowała kasa gubernialna (*губернское казначейство*), a w terenie kasy okręgowe (*окружное казначейство*), których działalność obejmowała obszar jednego lub kilku powiatów. Te ostatnie w 1876 r. przemianowano na powiatowe kasy skarbowe (*уездное казначейство*)³³. Odpryski ich działalności na obszarze guberni kaliskiej znaleźć można także w zespole Izba Skarbo-
wa Kaliska.

³⁰ *Ibidem*, sygn. 2467–2571.

³¹ *Ibidem*, sygn. 2470.

³² *Ibidem*, sygn. 2471.

³³ W APŁ przechowywana jest pozostałość funkcjonowania kas skarbowych w guberni kaliskiej, zewidencjonowana w sześciu zespołach archiwalnych: APŁ, Kasa Skarbo-
wa Guberni Kaliskiej, sygn. 1–340; *Ibidem*, Kasa Skarbo-
wa Powiatu Słupckiego, sygn. 1–3; *Ibidem*, Kasa Skarbo-
wa Powiatu Wieluńskiego, sygn. 1–8; *Ibidem*, Kasa Skarbo-
wa Powiatu Konińskiego, sygn. 1–4; *Ibidem*, Kasa Skarbo-
wa Powiatu Kolskiego, sygn. 1–20; *Ibidem*, Kasa Skarbo-
wa Powiatu Łęczyckiego, sygn. 1–3.

Materiały archiwalne przyporządkowane do ostatniej serii – 4. Wydział III Kas Skarbowych³⁴ – cechuje wysoki stopień zdekompletowania i szeroki zakres tematyczny. Różnorodność spraw prowadzonych przez tę komórkę organizacyjną urzędu znalazła swe odzwierciedlenie w aktach rozliczeń kapitałów poduchownych zabezpieczonych na majątkach prywatnych, przyznawania zasiłku dzieciom żołnierzy, rozliczeń z funduszem emerytalnym, wypłaty wynagrodzenia wojskowym, a nade wszystko w poszytach zawierających pisma do wiadomości i stosowania. Zachowały się, przykładowo, rozporządzenia władz zwierzchnich o przygotowaniu sprawozdania rocznego z działalności kas pożyczkowych, tabela wyliczeń oprocentowania wkładów stowarzyszeń, pismo w sprawie ograniczenia kapitałów zdeponowanych w kasach skarbowych guberni kaliskiej w związku z przypadkami napaści na kasy, opis zakresu czynności wykonywanych przez skarbnika kasy skarbowej łęczyckiej, sprawozdania z działalności kas skarbowych w guberni kaliskiej za 1906 rok³⁵ oraz kopie cyrkularzy w sprawie ubezpieczeń i działalności kas pożyczkowych, zestawienia ilości papierów wartościowych, złota, srebra i miedzy w kasach skarbowych guberni kaliskiej, cyrkularz w sprawie nadzoru na składem osobowym kas skarbowych, wzór księgi do zapisywania ilości przyjętych, wydanych i pozostających na stanie formularzy telegramów w kantorach pocztowo-telegraficznych, sprawozdania z działalności kas skarbowych guberni kaliskiej³⁶. Za okres 1870–1884 zachowały się wykazy wynagrodzeń urzędników Izby Skarbowej Kaliskiej i Kasy Skarbowej Kaliskiej. Badaniom nad historią społeczno-gospodarczą guberni służyć mogą wykazy cen targowych zboża, drewna i węgla sprzedawanych na targach publicznych w miastach guberni kaliskiej oraz wyjaśnienia w sprawie cen oferowanych robotnikom dniówkowym.

Przechowywany w Archiwum Państwowym w Łodzi zespół archiwalny Izba Skarbowa Kaliska stanowi typowy produkt działalności kancelaryjnej terenowych organów administracji w Królestwie Polskim ze wszystkimi implikacjami funkcjonowania sektora skarbowego w absolutnym państwie carów. Swoistymi rejestrami fiskalnych skutków decyzji podejmowanych w organach centralnych są właśnie zachowane materiały archiwalne. Ich lapidarność – wyrażona w „suchych” zestawieniach i wykazach liczbowych, tworzonych dla celów egzekucji powinności finansowych – prezentuje nie tylko określony wycinek rzeczywistości gospodarczej jednego z obszarów terytorialnych zaboru rosyjskiego okresu XIX i początków XX w., ale nade wszystko politykę eksploatacji prowincji Imperium Rosyjskiego.

³⁴ *Ibidem*, Izba Skarbowa Kaliska, sygn. 2572–2698.

³⁵ *Ibidem*, sygn. 2689.

³⁶ *Ibidem*, sygn. 2691.

BIBLIOGRAFIA • REFERENCES

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE • ARCHIVAL SOURCES

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Izba Skarbowa Kaliska, sygn. 1–2698.
Rząd Gubernialny Kaliski, Wydział Administracyjny, sygn. 1–2279j.
Kasa Skarbowa Guberni Kaliskiej, sygn. 1–340.
Kasa Skarbowa Powiatu Kolskiego, sygn. 1–20.
Kasa Skarbowa Powiatu Konińskiego, sygn. 1–4.
Kasa Skarbowa Powiatu Łęczyckiego, sygn. 1–3.
Kasa Skarbowa Powiatu Słupeckiego, sygn. 1–3.
Kasa Skarbowa Powiatu Wieluńskiego, sygn. 1–8.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE • PRINTED SOURCES

Дневникъ Законовъ. Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 69.

Сборникъ Законовъ: Узаконенія и распоряженія правительства, относящіяся до губерній Царства Польскаго, состоящіяся по прекращеніи въ 1871 году официального изданія Дневника Законовъ Царства Польскаго. Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego zebrał S. Godlewski, 1886, t. 28.

Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующемъ Сенатѣ [Sobranie uzakonienij i rasporiazenij Prawitelstwa, izdawajemoje pri Prawitelstwujuszczem Sienatѣ], 1878, No 144.

Przewodnik po Królestwie Polskiem na podstawie najnowszych źródeł opracowany przez Ant. Bobińskiego i J.M. Bazewicza, zawierający: spis alfabetyczny: miast, osad, wsi, kolonii, folwarków i wszelkich miejscowości, jakkolwiek nazwę noszących, znajdujących się w 10 guberniach Królestwa Polskiego, ze wskazaniem guberni, powiatu, gminy, parafii, sądów pokoju i gminnego, poczty, telegrafu, stacyi kolejowej z odległościami; oraz informujący o podziale kraju pod względem administracyjnym, kościelnym i sądowym, o zakładach naukowych, przemyśle i t. d. w 2-ch tomach. Z dodaniem wielkiej mapy ściennej gubernji Królestwa Polskiego, t. 1–2, Warszawa 1901–1902.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, red. T. Bystrzycki, Przemysł–Warszawa 1933.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1–15, Warszawa 1880–1914.

OPRACOWANIA • STUDIES

Kisielówna H., *Akta Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu*, „Archeion” 1962, t. 36, s. 87–101.

Kisielówna H., *Zarząd Dóbr Państwowych, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu. Przyczynek źródłowy do dziejów małych miast guberni radomskiej*, [w:] *Społeczności małomiasteczkowe w regionie świętokrzyskim (XIX–XX w.)*, red. R. Kołodziejczyk i M.B. Markowski, Kielce 1999, s. 49–59.

-
- Korbowicz A., Witkowski W., *Ustrój i prawo na ziemiach polskich. Od rozbiorów do odzyskania niepodległości*, Lublin 1994.
- Kozłowski J., *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, „Przełęcz Historyczny” 1998, z. 2, s. 233–250.
- Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, t. 2, Lublin 2016.
- Osiecka M., *System kancelaryjny i archiwalny komisji rządowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1867*, Warszawa 2014 [praca doktorska].
- Radziszewski H., *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskiem. Tom 2: 1831–1867*, Warszawa 1908.
- Smyk G., *Likwidacja odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym*, „Zamojskie Studia i Materiały” 1999, z. 2, s. 189–212.
- Ślusarska R., *Organizacja administracji skarbowej w zaborze rosyjskim w latach 1869–1915*, „Państwo i Społeczeństwo”, R. V, 2005, nr 4, s. 111–130.
-

NOTKA O AUTORCE • ABOUT THE AUTHOR

Dr Kamila Pawełczyk-Dura – doktor nauk humanistycznych, archiwistka zatrudniona w Archiwum Państwowym w Łodzi.

Zainteresowania naukowe: archiwistyka, metodyka opracowania archiwalnego, historia XIX w.

kamila.pawelczyk-dura@lodz.ap.gov.pl